

JEZIK IZMEĐU GOVORA I SUPTNJE

dubravko škiljan

Treba zamisliti ozbiljnog sredovječnog čovjeka kako, u visokoj mračnoj sobi jednog čudesnog švicarskog zamka, okružen papirima napola ispisanim gustim, mnogo puta precrtanim rukopisom, sjedi pognut nad bilježnicom ispunjenom stihovima koji su neobičnim bilješkama pretvoreni u rebus. U tim zagonetkama koje je sam sebi zadao on pokušava naći rješenje enigme komunikacije s pomoću jezika. U jednom trenutku, spoznavši definitivno uzaludnost svoga pokušaja, čovjek zaklapa bilježnicu i umornim je i beznadnim pokretom stavlja u veliku škrinju, gdje se već nalaze mnogobrojne iste takve bilježnice s grčkim, indijskim i latiničkim pismenima što ih je ispitivao u toku posljednjih pet godina. Škrinja se zatvara, a ključ u njezinoj bravi dao je čovjeku zamišljena pogleda samo jedan odgovor: jezikom se ne može nikome ništa doista reći. Taj čovjek bio je Ferdinand de Saussure.

Zacijelo nije ni najmanje slučajno što je upravo začetnik suvremene lingvističke misli u njezinu strukturalističkom obliku, i to u vrijeme kada je držao svoja tri znamenita tečaja opće lingvistike na Ženevskom sveučilištu, posumnjao u mogućnost komunikacije i u moć jezika. Ali ma koliko takvo njegovo stajalište – kao što se to iz današnje perspektive može jasno vidjeti – proizlazilo iz samih temelja strukturalističke teorije, treba ipak reći da razmišljanja o nemoći ili moći jezika pripadaju gotovo oduvijek općim mjestima čovjekova odnosa prema vlastitom sredstvu iskazivanja i saobraćanja s drugim ljudima. Naime, onog trenutka kada se jezik prestane smatrati inherentnim dijelom čovjekova bića, kada ga čovjek, dakle, uspije izdvojiti iz samoga sebe (a najdrevnija historijski potvrđena takva izdvajanja predstavljaju izumi pojedinih pisama kojima se *volantia verba* pretvaraju u *manentia scripta* i nadilaze efemernost vlastite produkcije), tog se trenutka jezik doista počinje ukazivati kao neobičan i specifičan način uspostavljanja odnosa između čovjeka i njegovoga svijeta, u najširem smislu te riječi; a taj odnos, dakako, može biti više ili manje uspješan na najrazličitije načine.

Zato u općoj topologiji promišljanja jezika misao o njegovoj moći ili nemoći zauzima tako bitan položaj – iako je taj položaj u svom manifestnom obliku donekle oslabljen otkako se pojavila posebna znanost o jeziku, lingvistika, koja zbog svoje nesumnjive racionalističke utemeljenosti smatra da pojmovi »moći« i »nemoći« pripadaju metafizičkom i iracionalnom instrumentariju: no i u krajnjoj konsekvenciji to zapravo znači da je suvremena lingvistika problem moći jezika samo drugačije, manje izričito formulirala, na primjer u terminima efikasnosti komunikacijskog akta. Izvan lingvistike, primjeri toposa jezične moći ili nemoći zaista su mnogobrojni. Tako se dugo vremena poimanje poezije zasnivalo na uvjerenju da su pjesnici povlaštení sudionici te moći, a jedan od temeljnih izvora antičke retorike, kao prethodnice kasnijih stilistika, bila je upravo težnja da se u procesima obrazovanja ovlada jezikom i njegovom upotrebom, dakle njegovom moći. I u filozofiji se, bar od epohe sofista, problem moći i nemoći jezika pojavljuje kao jedno od centralnih pitanja, a ono će već kod Aristotela zadobiti sasvim definiranu formulaciju, koju će naslijediti kasnija stoljeća. Danas kad, iz razloga čije razmatranje nadilazi prostor ovog teksta, pjesnici nerijetko rastaču vlastiti jezik da bi iskazali njegovu nemoć, a filozofi ponekad, bježeći od slabosti koje misle da uočavaju u prirodnom jeziku, traže utopijske u algoritmatski strukturiranim umjetnim jezicima, moć jezika kao da se premjestila u sferu politike, no topos je ostao više – manje nepromijenjen. Uostalom,

lako bi se moglo pokazati da su ova ista područja izuzetno bogata i razmatranjima o nemoći jezika: tko se više od pjesnika, filozofa i političara tužio na to da se jezikom ne može izreći sve ono što bi trebalo?

Ako pokušamo sagledati modalitete pojavljivanja tvrdnji bilo o moći bilo o nemoći jezika i govora, premda se one zacijelo iskazuju u najraznolikijim formama i izazvane najrazličitijim motivima, vjerujem da se ti modaliteti grubo shematski mogu podijeliti u dvije osnovne vrste. Prvi tip razmatranja temelji se na poimanju jezika samog kao fenomena kojemu je moć (ili nemoć) isherentna i kojim čovjek sa više ili manje uspjeha ovladava. U drevnim, mitskim, legendarnim, biblijskim interpretacijama moć jezika nadnaravnog je, božanskog porijekla, a u nekim suvremenim – na primjer lacanovskim psychoanalitičkim – tumačenjima ona se zasniva na čovjekovu iracionalnom. Mogli bismo dakle, govoriti o »magijskoj« moći jezika. U drugom tipu jezik se shvaća kao instrument, sredstvo komunikacije ili iskazivanja, i njegova moć i nemoć proistječu i iz njegove upotrebe, iz efikasnosti susreta – gotovo bi se moglo reći – jezika – oruđa s materijom koju »obrađuje«. U ovom slučaju riječ je o »instrumentalnoj« moći jezika.

Problem na koji način treba razumjeti jezik, da li kao magijsku silu ili kao instrument, također je veoma star, i zacijelo već kod Platona možemo naslućivati pokušaj da se jezik više ne shvati kao način nego kao sredstvo spoznaje. U lingvistici instrumentalnost jezika osobito naglašavaju strukturalističke teorije, a njegova je »magijska« strana mnogo bliža predstrukturalističkim i ovostoljetnim nestrukturalističkim učenjima. Kako se, zacijelo i pod utjecajem aristotelovske logičke koncepcije jezika, razlikovanje između »magijskog« i »instrumentalnog« aspekta iskazuje i kao razlikovanje iracionalnog i racionalnog pristupa, čini se da bi ono – bez sumnje danas potpomognuto i strukturalističkim instrumentalizmom i u lingvistici – moglo ujedno predstavljati i granicu između idealističkog i materijalističkog pogleda na jezik. No ako se prisjetimo jedne suvremene materijalističke i instrumentalističke interpretacije jezika, u njezinu najogoljenijem obliku, one znamenite Staljinove intervencije u sovjetskoj lingvistici, intervencije čine su teorijske osnove – uostalom – umnogome na zanimljiv način paralelne s pretpostavkama strukturalizma, javlja se sumnja u nepobitnost tvrdnje o jeziku kao oruđu. Prije nego što se vratimo razlozima za tu sumnju i mogućnostima nadilaženja dileme da li su jeziku moć i nemoć inherentni ili su mu pridodana, akcidentalna svojstva možda bi bilo dobro pokušati razložiti što ti pojmovi zapravo znače i kako se manifestiraju. Ne treba pri tome zaboraviti da nije slučajno to što je zaokret od »magijskog« k »instrumentalnom« aspektu jezika praćen premještanjem razmatranja jezične moći iz domene poezije i filozofije u područje politike. Kako se lingvistika upravo danas u svijetu veoma mnogo bavi jezikom i govorom politike, manifestacije jezične moći ili nemoći mogu se relativno jasno promatrati i u svojoj lingvističkoj dimenziji, premda – vjerojatno to treba još jedanput naglasiti – suvremena znanost o jeziku, posebno u strukturalističkim formulacijama, ne upotrebljava takve termine.

U početnom lingvističkom pristupu, ne opredjeljujući se unaprijed niti za »magijsko« niti za »instrumentalno« stajalište, čini mi se najprikladnijim prihvatiti Jakobsonov model jezičnog komunikacijskog procesa, preuzet zapravo iz teorije komunikacija, budući da se i moć i nemoć jezika svakako moraju pojaviti u samom aktu međuljudskog saobraćanja. Taj se model – kao što je poznato – sastoji od

dvaju sudionika komunikacijskog procesa, pošiljaoca i primaoca (ili govornika i slušaoca), koji izmjenjuju poruke (znakovne postavke) kroz neki materijalni kanal, a te su poruke organizirane njima zajedničkim kodom (u ovom slučaju jezikom) i odnose se, zbog svojeg znakovnog karaktera, na izvjestan izvanjezični kontekst.

Bilo bi možda najjednostavnije ustvrditi da se moć jezika može jednoznačno identificirati s moći čovjeka koji njime govori, dakle s moći jednog od sudionika u jezičnoj komunikaciji, bilo da je riječ o pošiljaocu bilo o primaocu poruke. Tako bi se moć i nemoć jezika svela na sociološke kategorije, i međusobna bi društveno determinirana relacija sugovornika nužno definirala i njihov »jezični status«. U sasvim jednostavljenu obliku, tada bi se moglo kazati: tko ima moć u društvu, posjeduje i jezičnu moć. Premda ovakvo gledanje ne treba *a priori* odbaciti, jer se ono, makar intuitivno, djelomično neprestano potvrđuje u svakodnevnom iskustvu, ipak je jednako tako empirijski očito da se jezična moć – nemoć pod time podrazumijevali – ne može sveći samo na socijalnu i sociološku dimenziju. Naime, s jedne strane viši položaj bilo u kojoj društvenoj hijerarhiji ne implicira nužno i bolje vladanje jezikom (iako su te dvije pojave nerijetko povezane), a s druge strane, jezične poruke izrazito marginalnih socijalnih grupa i pojedinačnih govornika mogu imati izuzetnu snagu. Kao primjer za prvi fenomen naveo bih neefikasnost jednog dijela poruka mnogih državnih birokracija, a za drugi su fenomen karakteristični revolucionarni proglašeni manifesti i, gotovo redovito, pjesnički iskazi.

Na sličan »sociološki« način moglo bi se smatrati da moć jezika prvenstveno ovisi o moći kanala kroz koji se poruka širi: što je daljeg dometa neki kanal i što je više primalaca do kojih seže, to je moćniji jezik kojim se poruke u tom kanalu organiziraju. Ovakvo je stajalište, uostalom, blisko mnogim suvremenim teoretičarima masovnih komunikacija. Utjecaj kanala na snagu i doseg poruke ne smije se, dakako, zanemariti, no nesumnjivo je i to da golem broj jezičnih poruka distribuiranih vrlo djelotvornim i proširenim kanalima (u novinama ili na radiju i televiziji, na primjer) usprkos svemu ne stiže uopće ili jedva stiže do primalaca kojima su te poruke namijenjene.

Jedan bi »filozofskiji« pristup mogao tvrditi da je moć jezika uvjetovana u prvom redu kontekstom na koji se poruka odnosi: št je takav kontekst u čovjekovu životu relevantniji, to je i jezik kojim se on prenosi moćniji. Sasvim je jasno da između izvanjezičnog univerzuma koji se komunicira i jezika kojim se on komunicira može postojati izvjesna korelacija i da on virtualno pridonosi važnosti poruke, ali je veliko pitanje da li je važnost poruke, osim u nekom posve pragmatičnom viđenju, identična s jezičnom moći, i nije li moguće (a svakodnevno iskustvo nam kazuje da jest) i o bitnim stvarima govoriti na nerelevantan način, i obratno.

Teoretičari knjevnosti i stručnjaci za retoriku, stilistiku ili poetiku mogli bi ustvrditi da sama struktura poruke uvjetuje pojavljivanje moći ili nemoći jezika, te da na taj način iz unutrašnjih odnosa jezičnih znakova i jedinica u ostvarenoj sintagmatskoj cjelini proizilazi snaga jezičnog iskaza. I ova je tvrdnja točna ako se primijeni na određen tip knjevnih, posebno poetskih djela, ali nije ni ona u potpunosti prihvatljiva, jer postoje mnogobrojne poruke koje usprkos svim upotrijebljenim retoričkim ili stilističkim sredstvima u susretu s primaocima ostaju nemoćne.

Suvremenoj strukturalističkoj lingvistici, ma koliko se ona nerijetko branila od filozofskih razmatranja, smatrajući ih negativnom metafizikom lingvi-

stike, i ma koliko, implicitno ili eksplicitno, insistirala na instrumentalnom karakteru jezika, možda bi u krajnjoj konsekvenciji bilo najbliže, gledajući prema kojem se moć jezika krije u njegovu sistemu i strukturi. Naime, otkrivajući i opisujući stroge zakonitosti jezičnih struktura (i ne priznajući istovremeno mogućnost odstupanja od tih zakonitosti), lingvisti su često skloni vjerovati da su strukture u jeziku samo projekcije univerzalnih struktura kojima je determiniran sav čovjekov svijet, pa i sam čovjek. Na taj bi način, zapravo, moć jezika bila sadržana u njegovoj adekvatnosti svijetu i u pretpostavljenoj činjenici da čovjek koji govori, svjesno ili nesvjesno, kroz jezične strukture prima i sva druga ustrojstva, uključujući i svoje vlastito. Tako se granica između »magijskog« i »instrumentalnog« shvaćanja jezične moći na jednoj višoj razini briše, a sav strukturalizam, dakako, pretvara se iz metodologije u filozofiju. No, kad bi moć jezika bila inherentna sistemu i proizlazila iz njegovih struktura, pitanje je zašto se ona ne bi onda uvijek ostvarivala; a kad bi se ostvarivala uvijek, kad ne bi postojala i nemoć jezika, o njegovoj moći na ovaj način ne bi imalo smisla govoriti. Vraćamo se, u malo izmijenjenoj formulaciji, parmenidovskom problemu dvaju putova, problemu istinske i lažne spoznaje, koji u topki izbora, na raskršću cesta, ne razjašnjava u potpunosti ni grčki filozof. Ili je – kako bi se to iz Parmenidovih stihova moglo naslutiti – magijska moć jezika dostupna samo odabranima koji će je zatim transformirati u instrumentalnu moć?

Ali kad je riječ o moći koja bi bila inherentna jezičnom sistemu i njegovoj strukturi, treba se ponovo prisjetiti de Saussurea i njegova razočarenja, nevjericu u mogućnosti jezika: ona najvjerojatnije proizilazi iz osnovnog strukturalističkog postulata prema kojem je jezična struktura definirana odnosima među elementima. Budući da se svaki idiom, pa i idolekt, razlikuje od drugoga bar jednim elementom, on ima i različitu strukturu, a neistovjetne strukture sprečavaju stvarnu komunikaciju: jezik je, dakle, kao instrument neupotrebitiv; a kako nije uspio ni ispod »površine« jezične upotrebe otkriti magijsku, transcendentnu spoznajnu moć jezika, de Saussure se povukao u šutnju. Ovaj nam gest velikog Ženevljanina ukazuje na još jedan potencijalan i općenitiji model sagledavanja jezične moći ili nemoći. Jezik se, naime, neprestano kreće između govora i šutnje, i kao da nema ničeg prirodnijeg nego prikazivati moć jezika kao govor a njegovu nemoć kao šutnju: onaj koji govori u posjeduje je jezika (ili riječi?), u kontekstu je sa svijetom, u relaciji je sa sugovornikom, on kontrolira poruku i osvaja kanal; onaj koji šut, naprotiv, zatvara se u vlastitu ljušturu i u najboljem je slučaju pasivan sudionik komunikacijskog akta. No ne treba zaboraviti da bi nas ovakvo stajalište, kad bismo ga apsolutizirali, moglo odvesti *ad absurdum*: besmislena logoreja ukazala bi se kao vrhunac jezične moći, a šutnja mudraca kao vrhunac nemoći! Osim toga, šutnja je ugrađena u govor, ona je u obliku pauze preduvjet njegova ritma, a u obliku prekida govorenja preduvjet komunikacije. I napokon, ona sama može biti poruka, često moćnija i »rječitija« od poplave riječi.

Čini se, na prvi pogled, da je čitav ovaj sumarni pregled manifestacija moći ili nemoći jezika u lingvističkoj optici bio uzaludan, jer nije pružio nikakav jednoznačan odgovor nego je, naprotiv, samo povećao područje naših nesigurnosti. Ipak, vjerujem da nas je on doveo bar do dvaju neospornih zaključaka. Prvo, da bi se uopće moglo stvarno govoriti o moći ili nemoći jezika, mora se najprije definirati egzaktno što pod tim pojmovima podrazumijevamo: da li se moć jezika realizira na onotološkoj ili gnoseološkoj razini; da li je ona psihološka ili sociološka kategorija; da li je riječ o pragmatičnoj, heurističkoj ili poetskoj funkciji jezika; ili se, se, možda, jednostavno radi o metafori neprimjerenoj spoznaji svijeta suvremenog čovjeka? I drugo, ako se o moći jezika uopće može govoriti, ona se sasvim očito ne smije sagledavati parcijalno, u pojedinim

segmentima jezičnog fenomena, jer se u svakome od njih ista ona pojava koja je virtualni nosilac jezične moći istovremeno iskazuje i kao potencijalno ostvarenje njegove nemoći. Kako je na skup pitanja o egzaktnoj definiciji moći jezika zacijelo mnogo teže odgovoriti, započet ćemo dalje ispitivanje drugim zaključkom.

Jedino mjesto gdje se jezični fenomen ne ukazuje kao niz parcijalnih i odvojenih elemenata nesumnjivo je totalitet jezične djelatnosti, a ona i sama pripada među totalne društvene pojave koje dinamički i višedimenzionalno prožimaju sve socijalne grupacije. Jezična djelatnost u sebi objedinjuje i jezik i govor i sve dijelove komunikacijskog procesa; ona je jedan od oblika čovjekove društveno i historijski determinirane prakse, onaj oblik kojim ljudi međusobno prenose obavijesti i spoznaje o svim drugim formama prakse i kojim djeluju u svijetu oko sebe, mijenjajući tako taj svijet, sebe same i, dakako, jezičnu djelatnost. Ako, dakle, problem jezične moći i nemoći premjestimo na razinu jezične djelatnosti i ako jezičnu djelatnost shvatimo kao praksu, mogli bismo reći da se moć jezika nužno manifestira kao moć jezične prakse. No u tom slučaju morali bismo znati što uopće znači moć čovjekove prakse i kako se ona definira.

Ponovo smo stigli do jednog od općih mjesta, koje, ovaj put, daleko nadlazi granice lingvistike: već od antičkih vremena jasno se razlikuje kreativno čovjekovo djelovanje (*ποίησις*) od nekreativnog (*ποίησις*), a u nekim modernim interpretacijama to se razlikovanje pojavljuje, na primjer, kao dihotomija između prakse i rada. U svakom slučaju, djelatna se moć povezuje samo s kreativnom praksom, pa bismo mogli zamisliti da se moć jezične djelatnosti realizira kao kreativna upotreba jezika. Ali tvrdnja da je jezik kao

ποίησις moćan doista je topos koji nije daleko od vjerovanja u magijsku moć jezika, ako ne pokušamo objasniti šta je to kreativna upotreba jezika. Pod pretpostavkama da pojam prakse ovdje ima marksističku konotaciju – bez raspravljanja o mogućim i ne uvijek u savremenju teorijskoj misli dokraja razjašnjenim ontološkim i gnoseološkim konsekvencijama niti o interpretaciji odnosa između subjekta i objekta (a sve su to izuzetno zanimljive teme) – djelatna se moć prakse, čini mi se, mora tumačiti kao čovjekova djelatna moć, pa bi kreativna jezična djelatnost u krajnjoj liniji označavala onaj susret između čovjeka i jezika u kojem se čovjek realno potvrđuje kao ljudsko biće i u kojem proširuje prostore slobode vlastita djelovanja.

Premda i ova tvrdnja može izgledati veoma općenitno i jednostavno preuzetom iz tradicionalne ornamentike marksističkog diskursa, ona ipak može donekle mijenja uobičajene kutove gledanja na relaciju između čovjeka i njegove jezične djelatnosti. Naime, i u teorijskom i u praktičnom pristupu ovaj se odnos najčešće sagledava na jedan od dvaju načina: ili čovjek vlada jezikom ili jezik vlada čovjekom. Na teorijskom planu, štaviše, marksistički orijentirani poststrukturalistički istraživači jezika ovu suprotnost smatraju najbitnijom razlikom između svojih vlastitih stajališta i do krajnjih granica dovedenog strukturalizma, kakav se, na primjer, pojavljuje u teorijama Noama Chomskog. Prema njima, strukturalistički postulat o apriornoj zadanosti jezičnih struktura unaprijed poništava svaku mogućnost – kako to kaže Augusto Ponzio – ljudske kreativne upotrebe jezika, i zapravo jezik govori čovjekom, umjesto da bude obrnuto, kako bi to morala pokazati jedna marksistički zasnovana teorija. Na praktičnom planu, u suvremenom svijetu u kojem manipulacija ljudima s pomoću jezika, podržana golemim prodorom tehnologije komunikacije, na gotovo svim područjima zadobiva još donedavno neslućene razmjere, u kojem smo svjedoci svakodnevnih pojava i geografske i sociološke glotofagije i sve većeg širenja, često strukturalno posve ogoljenih, malobrojnih moćnih jezika, i u kojem je, napokon, pristup idiomima na visokom stupnju socioling-

vističke hijerarhije vrlo neravnomjerno raspoređen i zapravo izrazito klasno uvjetovan – u takvu se svijetu pitanje da li čovjek vlada jezikom ili je njime svladan ukazuje zaista kao jedno od suštinskih pitanja.

Ali mislim da se sloboda čovjekove jezične djelatnosti ne može realizirati niti kao moć čovjeka nad jezikom niti, dakako, kao moć jezika nad čovjekom, nego jedino kao zajednička moć čovjeka i jezika: samo tako jezik nadrađa razinu pukog instrumentalnog djelovanja (antičke *ποίησις*) i transformira se u *ποίησις*, čija – recimo tako – magijska snaga ne proizlazi niotkuda izvan čovjeka već iz njega samog kao društvenog i povijesnog bića. Jer pojam moći nad jezičnom djelatnošću, vidjeli smo to već ranije, u sebi nužno sadržava i moć nad bar nekim od njezinih konstitutivnih elemenata: ili je riječ o neravnomjernom odnosu između govornika i slušaoca, ili jedan od njih ima moć bilo nad kanalima bilo nad porukama bilo nad jezikom samim ili – što je možda najteže – nad kontekstom u kojem se i o kojem se jezična djelatnost odvija. Isto je tako i moć jezične djelatnosti uvijek moć bar jednog od njezinih aspekata nad čovjekom: pojam nečije moći implicira i pojam nečije nemoći.

A sloboda i samopotvrđivanje humane biti, zbog njezina neophodno društvenog karaktera, realno su – doduše u jednoj idealnoj, nikad sasvim dosegnutoj perspektivi – mogući samo ako prostor vlastite slobode ne limitira, ne prekriva ili, pogotovu, ne uništava prostor sloboda drugih ljudi. Zato se – mislim – humana moć u jezičnoj djelatnosti virtualno ostvaruje jedino u obliku zajedničke moći i čovjeka i jezika. Praktičnije rečeno, moć bez nemoći postoji ondje (da li se to mjesto mora zvati Utopija, u svojem sasvim etimološkom smislu?) gdje svi podjednako vladaju (i zato nitko ne vlada) i kanalima i porukama i sistemom i kontekstom. Ili: zbiljska moć čovjeka i jezika rađa se, i u okvirima realnog svijeta, svaki put ponovo kad se bilo u kojem kanalu začine ravnoopravan i neinvazivan dijalog, kad su svi sudionici spremni da podjednako aktivno i praktično djeluju budu i govornici i slušaoci. Naime, tada su i govor i šutnja kreativni, i jezik se (čovjek, dakle) ne nalazi više između njih već u njima.

No kad se izgrađuju ovakve vizije, ne smije se zaboraviti da zajedničku moć čovjeka i jezika ne bi bilo lako dostići (ako bi uopće i bilo moguće) čak ni pod uvjetom da sasvim apstrahiramo sve društvene i historijske determinante koje u cijelom toku ljudske povijesti uvjetuju da se ona pojavljuje neizbježno distribuirana kao moć i nemoć, kao vlast jednih nad drugima. Jezična je djelatnost, naime, poput svake druge prakse, čovjekovo osvajanje svijeta koji se tome osvajanju odupire: kad ne bi bilo tako, praksa zacijelo ne bi imala ni smisla. Prostor slobode nije, dakle, jedino apstraktan društveni prostor nego i prostor konkretnog individualnog življenja, i u svaki od njih svako pojedino ljudsko biće stupa nanovo, između ostalog i jezičnom djelatnošću.

Treba zamisliti malo dijete koje se, intuitivno primajući važnost tog čina, uporno trudi da nesređene ali vesele nizove zvukova koji izlaze iz njegova grla pretvori u prepoznatljiv tok glasa kojima ga već mjesecima obasipaju druga i tako potrebna lica oko njega. Nakon beskonačnih neuspjelih pokušaja guttanje se najednom pretlače u pravilan ritam »ma-ma«, i premda je to još daleko od željenog savršenstva koje već odjekuje u njegovu uhu, po osmišljenu nad sobom dijete zna da je napokon pripojilo izraz jednom bliskom i jasnom sadržaju. Oduševljeno time što se susrela s riječju, dijete još nekoliko puta radosno ponavlja iste glasove. Zatim, najednput uplašeno zašuti, svjesno toga da više nema pravog povratka užitku titranja glasnica, a da pred njim i pred njegovim jezikom stoji još čitav neosvojen svijet: i ovaj ovdje jasan i prisutan i onaj tamo malo dalje kojemu se tek naziru magloviti obrisi – čitav svijet prekriven šutnjom. To je dijete – čovjek.